

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№9 (17338)

2007 чылдың
ЯНВАРЬ 27,
суббота

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.35.
Садар өртээ 5 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Силер бүгүдөгө Бай-Тайга кожуунунуң Кара-Хөл ортумака школазының башкыларының, ажилдакчыларының, өөреникчилериниң болгаш ада-иелерниң мурнундан үнүп келген Хаван чылын таварыштыр изиг байырывысты чедирбишаан, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, узун назынны күзедивис!

Хүндүлүг Даргавыс, Силерниң ачыңарда бистин Кара-Хөл сумузунуң амгы үеде социал-экономиктиг хөгжүлдөзү бедик деңгелче көдүрлүп олурар. «Өөредилге» национал төлевилелдин ачызында школавыс 1 млн. рубльдин Грантызын алганыңа канчаар-даа аажок өөрүп турар бис. Бистин школавыска чоокта чаа автобус бергениңер дээш, улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

2006 чылда Кара-Хөл сумузунуң төөгүзүндө энне улуг болушкун, Силерниң ачыңарда, чаа көвүрүглери ажылгалга киригениңе база өөрүвөс

аргавыс чок-тур, Шериг-оол Дизижинович!

База бир онзагай болушкун — күзүн болуп эртен улуг соңгулдаларга «Чаңгыс демниг Россия» партиязын Кара-Хөлдүн чону демниг-биле 100 хуу бадылап алганывыска база чоргаарланып чоруур бис.

«Өөредилге» национал төлевилелдин ачызында бистин школавыс канчаар-даа аажок улуг деткимче-хөгжүлдени алган. Материал-техниктиг баазавыс быжыккан, өөредилге дериг-херекселдери элээн хөй немешкен, 10 башкы билиин бедидип, Москва, Томск, Улан-Удэ хоорайларга өөренгеш келгеннер. Кара-Хөл сумузунда национал төлевилелдин 4 кол угла-нышыкыны дыка эки күсөттенип турарыңа бүгү чон өөрүп турар бис. Ынчангаш бистин улуг Чазаавыска, оон хүндүлүг Даргазыңа чоргаарланып, моон-даа соңгаар эки амдырал бээр турзун деп йөрээр-дир бис.

Кара-Хөл ортумака школазының ажилчын коллективи.

«АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелдин боттанышкыны

ҮЛЕГЕРИ ДЕТКИМЧЕ, ИДИГНИ БЕРЗИН ДЭЭШ...

Январь 25-те «Агроулетпүр комплекзин хөгжүдери» мурнады көргөн национал төлевилелдин шугуму-биле база моон соңгаар республиканың кожууннарыңа кандыг мурнакчы, эки аргалары ажылгап болурун анализтеп-дугуржурунун болгаш аграр секторга чүңү кылып болурун өөреткен уткалыг дуржулгаларны көргүскөн республика масштабтыг улуг хемчег найысылал Кызыл хоорайга болуп эрткен. Аңаа хоорайларның, кожууннарның болгаш сумуларның чагырга

даргалары, Тыва Республиканың Чазааның хоорайларда болгаш кожууннарда девискээр эргелелдериниң удуртукчулары, көдээ ажил-агыйның болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, арат-гараачын (фермер), хуу дузалал ажил-агыйларның болгаш Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң төлээлери дээш республиканың көдээ ажил-агыйга хамаарылгалыг бүгү удуртукчулары киришкен.

ажыл-агыйын таныштырып, чаа үениң Германияга бүдүргөн дериг-херекселдин сонуургадып көргүскөн. Кожууннардан келген төлээлерге бо бүдүрүлгени болгаш Енисейниң оң талакы эринде эрткен чылын чаа тургустунган «Феникс» кооперативтин ажил-агыйын таныштырып көргүзүп турарының чылдагаанын сайыт Виктор Иванович мынчаар тайылбырлады:

— Бөгүн бо бүдүрүлгедө 400 хире кижжи ажилдап турар, ынчангаш бүдүрүлгө 400 хире өг-бүлениң чурттаарыңа деткимчени көргүзүп турары ол, чүге дээрге олар акша-шалыңын моон ап турар. Оон аңгыда бүдүргөн барааны садып-сайгарар ажилдарда

План езугаар олар ийи бөлүккө үстүп алгаш, амгы үеде сайзыралды алган болгаш көдээниң ажилчыннарыңа өөредилгелер үлегерин көргүзе берген бүдүрүлгелер «Урянхай АҮК» КХН болгаш «Феникс» көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгө кооперативиниң ажил-агыйы-биле танышканнар.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыды В.И. Лавриненко Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Таңды, Каа-Хем, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Тер-Хөл кожууннарның төлээлеринге «Урянхай АҮК-түн»

«Урянхай АҮК» бидирилгедө.

хаара туттунганнар база бар-ла болгай. Бөгүн мында келген көдээ ишчилерниң удуртукчулары чаа үениң дериг-херекселдерин чүгле көөр звес, а бүдүрүлгениң күчүзүн, чеже-даа этти хүлээп алыр арга-шинекти биле таныжып көргөш, дугуржулга-керээлери чарып ап болурлар. Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлери ырады чоруп турбас кылдыр бо чылын бүдүрүлгениң мал согар салбырларын барыын болгаш төп кожууннарда аждаарын көрүп турар бис. Амдызында бо чылын 8 ындыг черлерни аждаар бис. Бөгүн малчын кижжи чүгле бараан бүдүрер звес, а оозун сайгарар база-ла болгай. Ынчангаш ук салбырларга олар бүдүргөн барааның дужаары эпиг болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң чугула медээзи

ПУТИН ТЫВАДА БАЙДАЛДЫ ӨСКЕРТИРИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ САНАЛДАРНЫ ИЛЕТКЭЭРИН ДААСКАН

Россияның Президентизи В.В. Путин Тывада байдалды сайгарарының дугайында даалганы берген.

Январь 16-да Кремльге РФ-тиң Саналга палатазының баштыңы Сергей Степашин-биле ажилчын ужуражылганың соонда чурттуң Президентизи РФ-тиң Чазааның Даргазы М.Фрадковка, РФ-тиң Президент Администрациязының Удуртукчузу С.Собянинге база Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Директору П. Патрушевке Саналга палатазының Даргазының кыйгырыын сайгарып көөрүн ... база Тыва Республикада байдалды өскерттириниң талазы-биле саналдарны илеткээрин дааскан.

Чоокта чаа РФ-тиң Саналга палатазы тыва парламентиниң Хоойлужудулга палатазының саң-хөө болгаш ажил-агый ажил-чорудулгазын хынап тура, күштүг хоойлужудулганың хөй санныг хажыдышкыннарын илереткен, оон түңнелинде күрүнеге 2006 чылдың дургузунда 39,6 млн. рубль хемчээлдиг когарал чедиртинген. Ревизорлар Хоойлужудулга палатазының моон мурнундагы даргазы турган В. Оюннуң шиитпири-биле Хоойлужудулга палатазының аппарадының структуразыңа тургустунган ажил-агый эргелелиниң хоойлудүрүмгө дүүшпезин бадыткаан, ук эргелел херек кырында хоойлудүрүмгө дүүшпес арга-биле ажык-кончаа алыр үндөзүн-дөсчө хуула берген турган. Оюн күрүне албан-дужаалын ээлеп турганын өөренип көөр чүве болза, оон хөделиишкыннери Россия Федерациязының Кеземче хоойлузунуң 286

чүүлүнүң 2 кезээнде көрдүнген кем-херек үлгедишкынниң составының шынарынга хамааржыр апаар.

Бодунуң ээлчээнде РФ-тиң Чазааның Даргазы Михаил Фрадков январь 22-де айтышкыны-биле Россияның Саң-хөө яамызының, Регионалдыг хөгжүлдөзү яамызының болгаш ИХЯ-ның баштыңнарыңа (А.Л. Кудрин, В.А. Яковлев, Р.Г. Нургалиев) Президентиниң даалгаларын күүседириниң талазы-биле хемчеглерни алырын болгаш оларның түңнелдериниң дугайында 2007 чылдың февраль 9-ка чедир илеткээрин дааскан.

Хоойлужудулга палатазындан аңгыда хынамчалыг хыналдага палатаның удуртулгазының талазындан хоойлужудулганы хажыдарыңа база кем-херек үлгедишкыннерин кылырыңа дорт-даа, доора-даа хамаарылгалыг бүгү албан черлериниң болгаш ведомстволарның ажил-чорудулгазын база алыр. Ол дээрге, чижек кылдыр алырга, үстүндө айыттынган ажил-агый эргелелиниң бүрүн эргелери хоойлудүрүмгө дүүшпези билдингир турбуже, ону бүрүткөп база каш чылдарның дургузунда оон агар санын хандырып келген федералдыг ийи албан-үндүрүг албанының болгаш казначействонуң девискээр эргелелдери, а ол ышкаш «Тувакредит» банк-тыр.

Маңаа хамаарышкан тодаргай чүүлдү солуннуң дараазында үндүрүлгезинден номчуур силер.

Бистин корр.

«ДОРТ ШУГУМГА» киржиңер

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар январь 30-де 15-тен 16 шакка чедир солуннарның номчукчулары-биле 2006 чылда республика бюджетиниң күүселдезиниң түңнелдеринге болгаш 2007 чылдың бюджетиниң айтырыгларыңа хамаарыштыр «дорт шугумну» эрттирер. Оон ажылыңа Саң-хөө яамызының төлээлери киржир.

«Дорт шугумнуң» телефону: 1-20-02.

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

3.29. Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының ажил-чорудулгазының үезинде чыгып келген документилерниң четчелээшкининиң, кадагалалының, учедунуң болгаш ажылгалының талазы-биле ажилды Россия Федерациязының күштүг хойлу-жудулгазынга дүүштүр боттандыраар;

3.30. чурттакчы чоннуң социал камгалалының адырында баштайгы медээ чыылдазын хандыраар болгаш эрге-чагырганың федералдыг болгаш республика органның бээр-биле аналитиктиг материалдарны белеткээр;

3.31. доктааттынган ажил-чорудулгазының адырында өске-даа хүлээлгелерни боттандыраар, бир эвес ындыг хүлээлгелер федералдыг хойлулар, Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актылары, Тыва Республиканың хойлулары болгаш нормативтиг хойлу-дүрүм актылары-биле көрдүнгөн болза.

IV. Эргелер

Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызына аңа даандырган сорулгаларны болгаш хүлээлгелерни боттандыраарына:

4.1. күсөкчи эрге-чагырганың республика органның, тус чер бот-башкарылгалының органның, юридиктиг эргелиг черлерден оларның организас-хоойлу-дүрүмүг хевиринден ылгал чокка чурумда доктааттынган медээлерни, оң харылап турар айтырыгларын шиитпирлээринге эргежок чугула материалдарны айтыраар болгаш алыр;

4.2. оң баш миннип харылаар айтырыгларына хамааржыр айтырыглар талазы-биле нормативтиг-методиктиг документилерни ажилдап кылар болгаш бадылаар;

4.3. Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының баш миннип айтырыгларына хамааржыр күш-ажылдың төлевериниң болгаш камгалалының, күш-ажыл хамаарылгаларының болгаш өскелерниң-даа талазы-биле нормативтиг хойлу-дүрүм актыларының талазы-биле тайылбыр бээр;

4.4. оң баш миннип харылаар айтырыгларының талазы-биле конференцияларны, чөвүлел хуралдарны, симпозиумнарны болгаш учуражылгаларны эрттирер, делгелгелерни болгаш өске-даа хемчеглерни организаастаар;

4.5. Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының эргелелинде турар албан черлерин болгаш организациаларны доктааттынган чурум езугаар тургузар, эде организаастаар болгаш дүжүрер;

4.6. Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының ажил-чорудулгазының адырына хамааржыр айтырыгларны ажилдаарына доктааттынган чурум езугаар эртем болгаш өске-даа организациаларны, эртемденерни болгаш специалистерни кириштирер;

4.7. дүүштүрүлге болгаш чөвүлел органның тургузар (чөвүлелдерни, комиссияларны, бөлүктөрү);

4.8. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хойлу-жудулгазынга дүүштүр доктаалдар хүлээп алыр болгаш күш-ажыл төлеверинин, күш-ажыл хамаарылгаларының болгаш социал хөгжүлде талазы-биле нормативтиг актыларга тайылбырлар бээр эргени берген.

V. Яамызың ажил-чорудулгазын организаастаары**«Шынга» харыы****МООН СОҢГААР БОЛДУРБАС ДЭЭШ**

2006 чылдың декабрь 21-де «Шын» солунга «Мөңгүн-Тайгадан ийи чагаа» деп эгениң адаанда ол кожуунуң чурттакчыларының: «Чырык-даа, чылыг-даа чок», «Эмин эрткен, эрин ашкан» деп чагаалары парлаттынган. Ук чагааларда бижээни болза: «Сөөлгү үеде кожуунда дизельдиг электростанция орта ажилдавастан, хөмүр сөөртүлгезиниң болгаш хлеб быжыраарының айтырыы бергедээнин авторлар дүвүрел-биле айткан.

Шынап-ла, чыл төнчүзүндө чонну хөмүр-биле, чырык-биле, хлеб-биле хандыраарына кожуун чагыргага улуг бергедээшкинерге таваржып турганы шын, чурттакчы чоннуң дүвүрели чөптүг.

Чаада айытыганын айтырыгларны шиитпирлээр дээш кожуун

5.1. Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызын Тыва Республиканың Чазаның Даргазы албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар сайыт удуртур.

5.2. Сайыт Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызынга дааскан сорулгаларның күүселдези болгаш оң бодунуң хүлээлгелерин боттандыраары дээш хууда харысалгалыг болур.

5.3. Сайыт Тыва Республиканың Чазанга оң саналдааны-биле албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар оралакчыларыг болур. Оралакчыларының санын Тыва Республиканың Чазадоктадыр. Сайыт чок турда, оң хүлээлгелерин сайыттың дужаалына дүүштүр сайыттың кайы-бир оралакчызы күүседир.

5.4. Сайыт: Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының ажил-чорудулгазын колдады чааскаан удуртур;

сайыттың оралакчыларының аразында хүлээлгелерни оонаар;

күш-ажыл төлевериниң доктааттынган фондузунуң болгаш ажилдакчыларының санының иштинге Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының аппаратының штаттыг расписанияын, чогуур сан-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнгөн чогуур үеде бадылаттынган акшаландырышкын иштинге ону тударының чарыгдалдарының сметазын бадылаар;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хойлу-жудулгазынга дүүштүр бодунуң баш миннип айтырыгларының иштинге Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының болгаш оң ведомстволуг эргелелинде турар албан черлериниң ажилдакчыларының күүседире албан дужаалдарны болгаш айтышкыннарны үндүрер;

Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының аппаратының ажилдакчыларын, а ол ышкыш ведомстволуг эргелелинде албан черлериниң удурткучуларын болгаш кол бухгалтерлерин доктааттынган чурум езугаар албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар; доктааткан чурум езугаар ведомстволуг эргелелинде турар албан черлериниң дугайында Дүрүмнерни бадылаар, оларның удурткучулары болгаш кол бухгалтерлери биле керээлерни (контракттарыны) чарар, өскерттир болгаш күш чок болдурар, оң иштинде хуусаа бетинде;

доктааткан чурум езугаар онза шылгараан ажилдакчыларын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдарына болгаш оларга хүндүлүг аттар тыпсырынча саналдаар;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хойлу-жудулгазынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

5.5. Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызынга сайыт (коллегияның даргазы), оң оралакчылары, а ол ышкыш Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының аппаратының өске-даа удурткучу ажилдакчылары составыг коллегия тургустунар. Коллегияның составына күүсөкчи эрге-чагырганың республика органның, тус чер бот-башкарылгаларының болгаш өске-даа организациаларның төлээлери (дугуржулга

езугаар) кирип болур.

5.6. Коллегияның санын болгаш составын сайыттың саналдап киригени-биле Тыва Республиканың Чазадоктадыр.

VI. Төнчү чүүлдер

Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының ажил-чорудулгазының акшаландырышкынын республика бюджетиниң акша-хөреңгизинден чорудар.

Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызының эде организаасташкынын азы дү-

Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызының дугайында Дүрүмге капсырылга**Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызының эргелелинде турар чурттакчы чоннуң социал хандырылгалының албан черлериниң даңзызы**

I. Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза албан черлери

1. Бай-Тайга кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

2. Барыын-Хемчик кожуунуң назы четпээн уругларга социал агартылга төвү

3. Чөөн-Хемчик кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

4. Каа-Хем кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

5. Кызыл кожуунуң назы четпээн уругларга социал агартылга төвү

6. Мөңгүн-Тайга кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

7. Өвүр кожуунуң назы четпээн уругларга социал агартылга төвү

8. Би-Хем кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

9. Сүт-Хөл кожуунуң назы четпээн уругларга социал агартылга төвү

10. Таңды кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

11. Тере-Хөл кожуунуң назы четпээн уругларга социал агартылга төвү

12. Тес-Хем кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

13. Тожу кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

14. Улуг-Хем кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

15. Чаа-Хөл кожуунуң өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвү

16. Чеди-Хөл кожуунуң назы четпээн уругларга социал агартылга төвү

17. Эрзин кожуунуң кызыгаарланган аргаларлыг уругларның болгаш элээдилер-

ниң эмчи-социал агартылга төвү

18. Ак-Довурак коорайның дезадаптация турар уругларның болгаш элээдилерниң социал агартылга төвү

19. Назы четпээн уругларның социал агартылгалының «Чаагай сеткил» хоргадалдыг республика төвү

20. Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дузаның «Деткимче» хоргадалдыг республика төвү

21. Кызыгаарланган аргалыг уругларның болгаш элээдилерниң эмчи-социал агартылгалының республика төвү

II. Назыны дөгү берген хамаатыларның болгаш инвалидтерниң социал хандырылга албан черлери

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызының Бүрениң психоневрологтуг интернады социал хандырылганың доктаамал албан чери

2. Дерзиг-Аксының уругларның психоневрологтуг интернады

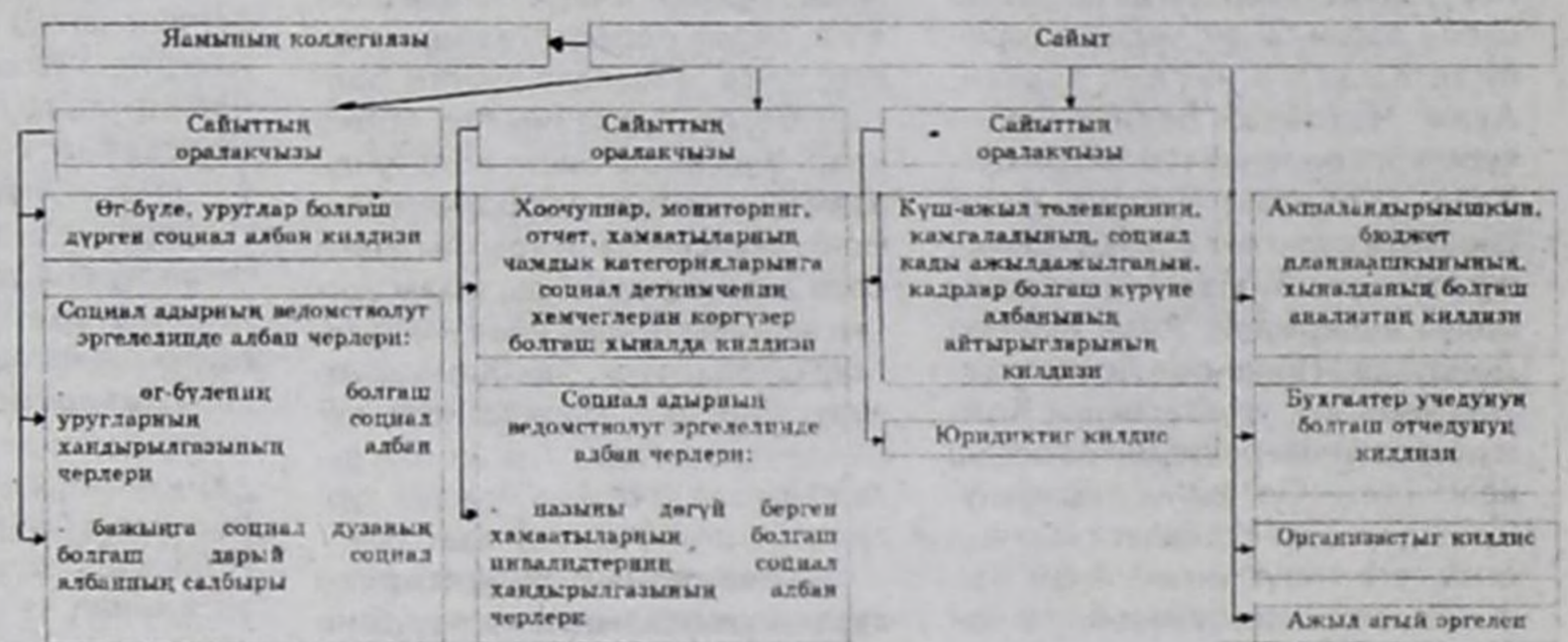
3. Кызылдың назылап кырый бергенерге болгаш инвалидтерге бажың-интернады

4. Сукпактың назылап кырый бергенерге болгаш инвалидтерге тускай бажың-интернады

5. Хайыраканның хоочуннарга болгаш инвалидтерге бажың-интернады

6. Хову-Аксының назылап кырый бергенерге болгаш инвалидтерге бажың-интернады

7. Чадаанының назылап кырый берген хамаатыларга болгаш инвалидтерге бажың-интернады.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың январь 12-де №50 доктаалы-биле бадылаан**Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызының ТУРГУЗУУ**

Нитизи-биле 28 күрүне албан-хаакчыларының олуду бар, 1 олут күрүне албаныга хамаарышпаз

чагыргага боттуг хемчеглерни алган: хлеб болгаш чырык-биле үзүктелишкын чок хандырып эгелээн. СельПОнуң пекарнязына немештир база бир чаа хуу пекарня ажиттынган, далган курлавырын тургускан. Амгы үеде Мугур-Аксы суурда 5 (беш) хлеб быжыраар пекарнялар ажилдап турар. Бо пекарнялар чонну хлеб-биле үзүктелишкын чок хандырып эгелээн.

Бензин болгаш өске-даа кывар-чаар материалдарга үзүктелишкын болбайн турар: кожуун төвүндө 3 (үш) заправка ажилдап турар.

Дизельдиг электростанцияга, сөөлгү үелерде кыдыкы Соңгу чүккө амдыраарына чугула херектиг чүк сөөртүлгезин боттандыраар эргени ойнап алган органи-

зацияның техниказы үрелгени-биле 2-3 хондур үзүктелип турганы шын. Бо хүннерде кывар-чаар чүүл сөөртүкчүзү солушкан. Чырык айтырыын эки шиитпирлээринге, чырык ажылгалы дээш өрзин чоннуң долзуу-биле төлевейн турары база шаптыктап турар.

Тыва Республиканың Чазаның деткимчези-биле эрткен чайын дизельдиг электростанцияның септелгезин чоруткан. Дөрт дизель-генераторлар ажилдап турар, оларның үжүн 1972 чылда-ла бүдүрүп үндүргөн эрги, а бирээзи ДГА-500 1982 чылда бүдүргөн мотор. Бо хүннерде 2 дизель-генераторлар ажилдап, 1-зин курлавырда тудуп турар. Дизель-генераторларының ындыг эрги болуп турарының чылдагааны-биле үрелгишкыннер болу бээр, че-

чырык чок артар таварылгалар тургулаар. Эргижирээн дизельдер бир дүн-хүнде 2 тонна кывар-чаар материалдар чарыгдар тургаш, 3 тоннаны чарыгдар турар. Солярканы камнап алыр сорулга-биле «Графиктел» ажилдаар органы база ажылдап турар.

Чаа 2007 чылда Тыва Республиканың Чазадизель-генераторну немей садып алырына акшаны инвестиция программазынче киригенине улуу-биле өөрүп четтиргенисти баш бурунгаар илереттис.

2006 чылдың февраль 28-тен эгелеп, дизельдиг электростанцияны «Тываэнерго септелге» КУБ-че шилчиткени-биле ажилдакчыларның шалың төлелгезин ол организациа чорудуп турар.

Эрткен чылдарда чонну хөмүр-биле хандырылгалы баш

бурунгаар төлевер чокка сөөртүп, төп шыгжамыр складына эккелгеш садып турган, а 2006 чылдан эгелеп, хөмүрнү чоннуң төлээн акшазының шаа-биле уургадан садып алыр апарганы-биле бергедээшкинер тургустунган, кол-ла чылдагаан — чурттакчы чоннуң хөмүр өртээн төлөп шыдавайн турарында.

База бир чылдагаан — Чадааның хөмүр-даш уургаының хөмүр шынары баксырааны-биле 2006 чылдын октябрь-ноябрь айлдарда хөмүр сөөртүлгезин сок-саткан турган. Амгы үеде уургаының хөмүрнүң шынары экижээн, сөөртүлгө уламчылап турар.

Үстүнде тургулаан бергедээшкинни моон соңгаар болдурбас дээш чон-биле демнекип ажилдаарын кожуунуң чагыргага чорудуп турар.

САНДРО САЛЧАК,

кожуунуң чагырга даргазы.

Эртем болгаш амыдырал

МКУ ДООЗУКЧУЗУ ЭРТЕМДЕН

Эртемден С.М.БИЧЕ-ООЛ.

Бо хүннерде Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун социология болгаш эрге-хоойлу секторунун эргелекчизи Светлана Монгушовна Биче-оол мугур харлаан юбилейин демдегеп турар. Хөй чылдарның дургузунда ажилдап келген эртемден байлак аргадуржулгазын анык коллегаларынга дамчыдып чоруур. 2000 чылда С.М.Биче-оол эртем талазы-биле үрөтүндүлгө ажилы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлөл бижии-биле, 2005 чылда ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Хүндүлөл бижии-биле шаңнаткан. Ол 20 ажыг эртем ажылдарының автору. Бистиң корреспондентивис юбилярга ужурашкаш, ажил-агыйжы чугааны кылган. Ону мооң адаанда парладывыс.

Чажымдан спортка ынак турганым менээ сөөлүндө дыка ажыктыг болган, университетке өөренип турумда, эштеринге разрядтыг боорумга, мени күш-культура кичээлинен хостап каар турду, өске кичээлдерге белеткенир үем немежи турганы ол, а ооң каддында эң-не кол чүве – каддыкшылла болгай, ыңчангаш аныктар спортка ынак болзун деп күззөрдир мен.

—Школа дооскаш-ла МКУ-же кирип алган силер бе, Светлана Монгушовна? Төгү эртемин шилип ап, эртемден болганыңарга ачаңар салдарлыг

рев боду шилип алган. Смоленск, Новгород, Курск облазы дээш ышкаш черлерге башкы-выстың удуртулгазы-биле экспедиция чоруп турганывысты кижжи канчап уттур боор. Каяа-даа чорааш, мээң Тывам эң чараш, эң онза-дыр дээрзин билеп, мактанып чугаалап чордум. Агаар-бойдузуда, суу-даа, чүзү-даа Тывага бырашпас боор чорду. Доозуптарымга, башкым С.А.Токарев Тываның удурткучулары-

—Светлана Монгушовна, бөгүн Татьяна хүнүндө — студентилер байырлалының хүнүндө ужуражып турар улустур бис. Бистер база студентилер чоран болгай бис, ыңчангаш силерге байыр чедирип тур мен, улуг юбилейңер бүдүүзүндө студент чылдарыңарны сактып, солун чүүлдерден чугаалап көрүңер.

—Солун-дур оо! Бистер студентилеп турувуста, Татьяна хүнү деп байырлал-даа турбаан, ол шагда шажын-чүдүлге кичээнге салбас, атеистер кылдыр бисти кижизидип турган чүве-ле болгай. Ам бо шагда Татьяна хүнү — студентилер хүнүн калбаа-биле байырлап турар апарганы ол-дур. Кайгамчык солун чалыы назының үези-дир, аныктар ону байырлап турары өөрүңчүг болбас аргажок.

—Светлана Монгушовна, силер баштайгы тыва интеллигенцияга хамааржыр өг-бүлөгө төрүттүнген болгай силер. Ада-иеңер, чашкы шааңар дугайында бистиң номчукчуларывыска таныштырып көрүңер.

—Мээң ава, ачам Кызылга душкан улус-тур. Тыва Арат Республика турар шагда аныктар шупту эртем-билиг чедип алары-биле Кызылга чыгып турган. Авам Чыртакай Бедиковна — курстарга өөренип турган, ол Суг-Бажы (Кочетов) чурттуг. Авам сөөлүндө сураглыг «Самбукайың чугаазың» бижээн чогаалчы болуп алдаржаан. Ачам Монгуш Дондупович Биче-оол Ленинградтың чөөн чүк улустарының Коммунистивис университетин дооскаш келген үези. Ол Чаа-Хөл кожунунуң Адар-Төш турлаанга малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Ачам Кызылга келгеш-ле, бижик-билиг чок чорукту узуткаар ажылче шымны берген. Хөй чылдарның дургузунда башкылап ажилдаан. Миннип келиримге-ле, ачам кыдырааштар хынаан ораарын сактырдыр мен.

Мен Кызылга 1937 чылда төрүттүнген мен. Авам-ачамның улуг уруу мен, менден бичи үш думалыг мен. Эгге чурттап турган бис, дыка берге турган деп авам чугаалаар кижжи. Ол-бо бажыңарже көжүп турганывысты сактырдыр мен. Дыка хөй башкы өг-бүлөлөр кожа чурттап турган, оларның хөй кезин интернационал өг-бүлөлөр чүве. Кажан Кызылдың ийи дугаар школазын тудуп, ажылгалга кириген соонда, аңаа директорлап турган болгаш ачам аңаа чурттаар өрээл алган: кухня, зал, коридор бар. Ынчан 6 харлыг турган мен, уруглар садынче чоруп турдум.

Авам Москвага юриске өөренип турда, Алдын-Херел башкы сугга турганымы дыка эки сактыр мен. Өөнүң ишти орус башкыны «Тетья Лида» дээр турдум. Тетья Лида дыка чаагай чем кылыр кижжи. Оларның уруу Октябринан

МКУ студентилери. Солагай талазындан ийи дугаарында Светлана Биче-оол.

менден 5 хар улуг чүве. Боттарының уруу-биле дөмей, менээ аажок башкылар болгай. Тетья Лиданың арыг-силли мырыңай кайгамчык.

1941 чылда дайын эгелей бээр-ге, авам 3-кү курска турда, оларны тарардыккан, авам чанып келген. Ачам 1945 чылга чедир бирде школага, бирде өөредилге министрствозунга ажилдап турган болгаш бо-ла сургакчылап чоруп каар. Ынчангаш бисти колдуунда авам кижизиткен деп бодаар мен. Өг-бүлевиске башкарыкчы кижжи база авам турган. Чаш шаам эртен черлери бо-дур ийин — ийи дугаар школа, парк, Каа-Хем кудумчузу, Енисей... паркка кара-сугынчан денди арыг турган, ийи дугаар школа чоогунга чурттап турган улус шупту оон суглаар бис.

—Ачаңарның директорлап турган школазыңга-ла өөренип эгеледиңер ыйнаан ала?

—4 харлыымдан-на орус няняларлыг, орус кижизидикчи башкыларлыг уруглар садынга турган болгаш, орустар боорумга, 8 харлыымда ийи дугаар школага бирги класска чедире бээр-ге, мени албаан. Ам канчаар № 1 школага кирип каан. А сөөлүндө Кызылдың 7 дугаар школазын 1957 чылда доостум.

—Школачы үердерден солун чүнү сактырдыр силер?

—Ол үеде спорт дыка сайзырап турган: волейбол, баскетбол, хаак, коньки, теннис, эштири... Мен база шуптузун сонургап, ойнап турдум. Бир катпа республика чергелиг коньки маргылдазынга киришкеш, ийи дугаар чер-даа ап турар ийик мен. Авам база хаактаар кижжи.

болган боор аа?

—Ийе, школа соонда дораан МКУ-же кирип алган мен. Чогуум мергежил шилип аларыңа башкыларым улуг салдар чедирген деп бодаар мен. Школага дыка онза башкыларлыг турган бис: төөгү башкызы Клавдия Ивановна Табаева (Г.И.Принцеваның авазы), денди чараш татар башкы чүве), Алфетина Ивановна Казанцева — немец дыл башкызы, Лидия Сергеевна Новикова — төөгү башкызы. Олар шупту Тыва чурттуг улус. Саян артындан кээп бисти өөредип турган башкыларымың үлегери база дээштиг болганын канчап демдегелевек боор.

Университетке бирги курс соонда, бистерни биргикурсчуларны кафедралар аайы-биле башкыларывыс үлежип эгелзэн. Мени аас-кежик бооп археология эртеминиң кайгамчык «чырыткызы», делегейде ат-сураа билдингир Сергей Александрович Тока-

ремов суглар ырак бистерни бола хынап кээр, ынчалза-даа бис дег чурумнуг улус-даа турбаан боор. Кыдат, немец, туркмен, орус, тыва дээш, кандыг нацияның кижилери аравыска турбаан дээр. Бот-бодувастан өөренип, бот-бодувастан чонувастан езу-чачылдарын сагып, хүндүлежир турдус. Космосче баштайгы спутник салган 1957 чылды, Юрий Гагаринниң ужудушкуну дээш кайи хире өөрүп, чоргаарланып турганывысты ултас мен. Оstromынкадан Кызыл Шөлге чедир чадаг кылаштып келгеш, байырлап турар звейик бис бе. «Айга чедер бис!», «ССРЭ делгерезин!» деп алгыржып, чоргаарланып турган ийик бис. Ийи, ол үени сактып кээр-ге аянын! 3-кү курсту доозуптарывыска, бисти амгы университетче, Ленин дагларыңче көжүрүпкөн, амгы университеттиң нити чуртталга бажыңы дээр-ге магалычүве-дир

Биче-оолдарның өг-бүлөзи.

ийин, төпте, шупту чүве чанывыста, ынчалза-даа Оstromынка чүрээ-висте артып калган. Аңаа келгеш тыва студентилер бот-боттарывыс таныжып, ужуражып-душчуп эгелзэн бис. Ынчангы студентилер дээр-ге, ам кайгап каар силер, Тываның ховар уруглар, оолдарыдыр ийин: Яков Сарбаа, Бартан, С.А.Чоксум, Светлана Курбатская, Лилия Кыргысовна, Зоя Моламай дээш-ле, адавын барган улузум мени өршээп көрүңер, силерни далажып ор боор дээш девидээримге, бажымга чүве кирбейн тур.

—Каш акша стипендия ап турдуңар, Светлана Монгушовна?

—39 рубль. Тывалар черле ындыг ийик бис чоп, харамнанып деп чүве билбес. Акшам дораан чарыпкаш, чегдинип-ле турар звейик мен бе. Бирги курска дыка чанык-саар турган мен, ыглап-ла турар мен; ынчалза-даа кефир, сардельки, булочка көрүп каанымда, чаныксааным-даа уттуп аар мен (каттырар).

—Музейге ажилдап эгелзэш, кандыг ажилдар кылып турдуңар?

—Авам-ачам бажыңга бижитингеш оруптар, мен база. Авам «Самбукайың чугаазың» бижип турганы ол. А мен тыва куда дугайында материалдар чыып эгелзэн мен, эң баштайгы информаторум — авам. Ол-ла материалдарны кандидат диссертация камгалаарыңга база ажыглаан мен. Москваның этнография институту биле Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи болгаш ТДЛЭШИ катчып алгаш экспедиция организаастаан. Ванштейн, Москвадан кино тырттырыкчылары, режиссер Юрий Альдохин олар-биле кады аңаа кириштим. Кунгуртуг чордувус. Шончур хам дугайында материалдарны ынчан эккелдим.

—ТДЛЭШИ, ТГШИ-ге ажылыңарны ам-даа уламчылап турар-ла болгай силер...

—Ийе. Н.А. Сердобов директорлап турда ажилдап келгеш, бөгүңге чедир ында ажилдап чор мен. Мынча чылдарда ажилдап келгеш, доктор атты-даа камгалап ап болур турдум, ынчалза-даа мээң доктор ажылым дээр-ге, мээң оглум ол-дур. Доктор ат чок дээш тоовас-даа мен, ынчалза-даа оглум дээш чоргаарланып чор мен. Оглум Орлан — эр хей! Мээң идегелим, чоргааралым, камгалакчым. Керним, оглум, эмгежок чээннерим — Биче-оол деп фамилияга төлөпиг деп чугаалап болур мен. Хөй деп чувевисти көрүңер даан (чурукта эмгежок хөй каткы-хөглүг улуг-биче кижилерни көргүстү).

(Уланчылыг).

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

Чоза хемнин чогаалчызы

Деспил-оол Санчы – чогаалчы, журналист деп аттарга төлөптүг кижиги. Ол төрүттүнгөш, өскөн чери, Өвүрүнүн Торгалыгында Чоза деп хемнин эриктеринге бүгү чуртталгазын эрттирип, ам-даа ында мал-маган азырап, чогаал бижип амыдырап чоруур. 60 харлап каапкан Донгак уктуг чогаалчының демир-үжүу амыр-дыш, соксаал билбейн, номчукчуга сөңнээр чаа чогаалдарын биживишаан.

Төрзэн чери Чоза хемге, ооң кижилеринге тураскааткан чаа тоожузу удавас Тываның ном үндүрөр черинге Өвүр кожуун чагыргазының деткимчези-биле чырык көөр. Ынчалза-даа ол номнун тиражы улуг эвес болганындан хей тиражтыг «Шынның» номчукуллары база чаа солун тоожуну номчуур кылдыр парлаар болза, черле артык эвес боор. Көдээ черде чурттап чоруур чогаалчыстың бо тоожузу багай эвес бижиттинген, амгы үе дугайында ханы бодалдар-биле байлак, мунгаранчыг төнчүлүг-даа болза, келир үеге бүзүрөл синген дээрзин номчукчулар эскерип каарына идегелим улуг.

Николай КУУЛАР,
чогаалчы.

(Эгези «Шынга» үнгөн).

Салым-Чаяан авиатехниктер школазын дооскаш, Узбек ССР-нин Фергана хоорайга келген. Фергана шынаазы – Ортаа Азияда агаар-бойдус талазы-биле каасчараш черлерниң бирээзи. Долгандыр бедик эвес даглар-биле хүрээленген. Совет эрге-чагырга тургустунганда, узбек, кыргыз, таджик тараачыннар демнежип, суг шыгжамырлары кылып, Фергана каналын казып, элзезин-кум ээргиништелген кургаг ховуларны тарылга шөлдери, хөвөн, виноград, ногаа плантациялары кылдыр хуулдурупканнар. Өргөн турбаан дазырларга, Фергана, Маргилан, Кызыл-Кия деп хоорайларны тудуп, оазис-садтар кылдыр чечектелдиргеннер. Ол хоорайларның арыг-силли-даа кедергей, кам-кадагалалды сүргей. Хоорайдан ырак эвес Шахмардан дээр курорт төпке экскурсиялап база четкеннер. Ында аржаан суглар баштары кылып каанының эптиг, чаражын магадап, каш он чыл эрте берзе, Кадыр-Одуруг аржааны делегей чергелиг апаар деп бодал башка төрүттүнгөн. Тываларның төөгүдөн бээр кылып көрбээни хөвөн-даа ажаашкан. Хөвөн чыыры солун-даа, берге-даа ажил бооп-тур.

Доктааган кезээ – Николай Гастелло аттыг ыраккыл ужу-душкуну гвардейши авиаполк. Ужар-хемелери – ШМАС-ка өөрөнгени аспан дег шөртегер ижинниг Ан-12-лер. Кезектин дайынчы оруктары: 1939 чылда Халхин-Голга япон самурайларны ол узуткашкан. 1941 чылда немец эжелекчилер Совет Эвилелинче оор езу-биле халдап кээрзе, ола дүне Берлинни мөңдөдир бомбалаан кезек база бо-ла болгай.

Ол дайынга уждукчу капитан Гастелло дайын төөгүзүндө бир дугаар агаар тараңы дээр шүүргедээшкенин кылып, самоледу өрттени бээрзе, ок-чемзек, танкылар чүдүргөн демир-орукче углап, маадырлыгы-биле өлгөн. Ол дээш Николай Гастеллога Совет Эвилелинче Маадыры атты тыпсып, турган шериг кезээн ооң ады-биле мөңгөжидип каан. Полктун шаңнаткан орден-медалдарын санаар болза, ийи холдун, ийи буттун-даа салаа-сайгыттары эвээш. Шуптузун полктун тугунда чыскаай дидип каан турар. Туктун баары-биле эрткен солдат-даа, генерал-даа кижиги шериг езулалын албан бээр.

Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерге шылгарааннарны ол тукутун баарына чурукка тыртырары – шериг кижиге хүндүткел болгаш чоргаарал боор. Бо кезекке чаа келген-даа болза, мурнуку характеристиканың күштүү ол боор, Салым-Чаяан база тыртырып четтигипкен. Чуруун адазынче чорудуп берген. Аал-ораны, эш-өөрү-биле чагаа харылааазы үзүп көрбээ. Ол каяа-даа чораш, бодунга тааржыр эш-өөрнү шилип тып алыр болгаш,

олары эки мөзү-бүдүштүг болур. Чажындан тура, ясли-садик, школа, шеригге-даа долгандыр турар нитилелди сорунза дег бодунче чыыра соп кээр өөрзүрек, чып-шын кижиги.

Ол үелерде Совет Армияга турган «дедовщина» дээр кырган шериглер «шаажылалынга» чаңгыс дажыдар хамаанчок, согудуп безин көрбээ. Билир-ле болгай бис, ол үелерде шериг чораан оолдар ужу-бажынга кемдээшкенин, сөөк-даяа сынык чанып кээп турган, харын-даа амы-тынындан чарылганнар безин бар.

Салым-Чаяан күш-культурага, спортка хандыкшылдыг, чаңгыс эвес спортчу разрядтарлыг турган. Күш-культуразының башкызы – хостуг, тыва, самбо хүрештерге, бокска спорт мастери – Мартына Сергей. Салым-Чаяан оларның шуптузунга киржип четтигип турган. Харын-даа чөөн чүк улузунун ол үеде хоруглуг дайынчы арга-хүрештери – дзюдо, карате, у-шуну хуузуна сонуураган, бүдүү өөренип турган. Ынчангаш ийи-чаңгыс аргалар кылып турда көргөш, өөрү «кара кештиг каратист» дээрлер.

Ол үелерде Афганистанга чурт иштиниң хамааты дайыны өөскээш, элзэн каш чылдар соксавайн туруп берген. Делегейниң ийи күштүг күрүнези – Совет Эвилели болгаш Американың Каттышкан Штаттары ол ханның кара пашка холдарын ийи аңгы суп алган турганнар. ССРЭ афган чоннун эрге-ажыын камгалаар чазак шериг дээр царандайларның талазында барган, а американнар чурт иштиниң чурумунга удурланган душманнарны деткип турганнар. Амгы үениң политиктериниң чугаалап турары дег, алызы барып, Афганистан делегей терроризминин төвү болу бээр деп чүвө ол үеде ийи чурттун хартаачы баштыңнарының баштарында-даа кирбейн турган. Бо хүннерде делегейни сирлеңнедир силгиңкен Усама Бен Ладен-даа, Американың амгы президентизи биче Буш-даа душманнарны ок-чемзек-биле бүрүн хандырып турганнар. Оларның кол сорулгазы: афган чазакты дүжүргөш, совет шериглерни узуткаары турган.

Узбекистан, Таджикистан, Туркмения – Афганистанче совет ок-чемзек, шериглер кириринге эптиг, чоок-даа республикалар. Ужар чүүл кезектерин болгаш агаар-десант шериглерин Фергана хоорай дамчыштыр кирип турган. Кожга турган агаар-десант полугун шагда-ла Афганистанда аппарып каан. Олар дайынның өлүм-чидимин көрүп, хан-чинни, карак чажын амзап каапканнар. Дириг күш чидириин эвээжидери-биле генералдыг штаб, кол команддылакчы хыдыкчы болгаш бомбардировщик самолеттарны кызы-

гаар чоогунга мөөңнээн турган. Душман турлагларны үндөн дүргөн ужар реактивтиг самолеттар каш-ла минута ушкаш, тө-чаза бомбалап кааптарлар. Ол дугайын уждукчулар аразында бүдүү чугаалажып турганнар.

«Дамчыыр чугаа – далай чалгыы» дээн тыва улустун чугаазы дыка уткалыг. Ол хүн аэродромга ажил база мурнукузу дег, чымыштыг болган. ШМАК-ка дооскан эртеми ок-боо, бомбаракета азары-даа болза, Салым-Чаяан кады турар механик өөрү дег, самолеттун өске-даа тургузуг, кезектерин хынап, солуп, эдип өөренип алган. Ынчалзажок самолет самолет-ла болгай. Ол, куш ышкаш, туралаан ыяжының бажынга хонуп албас. Хонар-даа, ужуп үнер-даа тускай дериттинген шөлдөрдүг болур. Агаарга кандыг-бир кезээ үрелир болза, машина дег доктааткаш, эдип алыр арга чок. Ол бүгүнү хынаар, эдер, солуур улус – механиктер, чер кырының инженер-техниктиг ажилдакчы офицерлери. Ол бүгүнү олар моюннарында чүктеп алган, харылап орарлар. Шакинчаар хынаар, хайгаарап көөр система-тургузуг, дериг-херекселдер самолета чаңгыс эвес он-

хоорайларның шериг госпитальдарына чедирер хүлээлгелигер. Үш афган хыдыкчылар оларны совет кызыгаарга чедир үдеп каарлар.

Афганистанга келгеш, бир ай ажа бергеннер. Дайын-чааның халавы бе, чер мында тиглендир чарлы берген боор. Кыжын тостостун соогунда Амырак хемнин дожу ындыг: дирс-дарс диген соонда, чер ажа чарлып чоруй баар. Ол-даа сагышка кирер. Гиндикуш сыннары ыш-бус аразында чүвө дег, көк дүдүскөк болу берген, талыгырда көстүп чыдар. Чамдык кашпалдар, көшкелер Таңды сыннарының кызыл хорумнары-ла. Сактырга, хөмүр өжүрер дээш одап каан пар ыш көзү дег. Чамдыктары бедик эвес даглар бооп эдектелип, чоорту бүүрелчин шаттар бооп чавызап келгилзэн. Ол шаттарның бир ужунда Салым-Чаяанның албан эрттирип турар кезээниң паараппалган турлаглагери бар.

Салым-Чаяан Тывадан үнгөш, бөгүн таптыг-ла бир чыл болган. Аэродромга келгеш, кедээр кезек шаттарны көрүп турарга, адазы

дег, шөйлүп чоруй барган. Даарта амыр-тайбын, аяс болурунун демдээ. Шериг оолдар кежээ дүжөргө-ле, таакпылаар черге орайга чедир гитара ойнап, ырлажып орарлар. Бир эвес кезектиң дежурный офицери аттына бербес болза, хондур-даа ырлажыр ийик. Шынап-ла, дайын-чаа шөлүндө хүн эрттирип турар оолдарның сагыжына чүү кирбес боор. Аал-оранында азырап каан ада-иези, албан-хүлээлгезин төндүргөжө, манап алыр болган душуктары-даа каракка көстүп кээр. Ол дүвүрелди оожургадып чингедир чүвө чүглө ыры-шоор боор. Амгы үеде Россияда нептерзэн «Офицерлер», «Комбат» дээн ышкаш шериг ырларның төрүттүнгөн чери – Афганистанның дайын шөлү ол.

Оолдар ойнап олурда, кызыл хаяа чоорту балалып, дүннүң кара көжегези чөөн чүктен союп чоруп орган. Ол көжеге артында өлүм-чидим, хан-чин, балыг-бышкынның ыы-сыызы, уе-човууру чаштып чоруп орат деп чүвени кым-даа боданаан. Гитара Салым-Чаяанның холунга кээрге-ле, өөрү «Афга-

Деспил-оол САНЧЫ

КАДЫР-ОДУРУГ аржааны

он, провод-дузактар – чүс-чүс.

Кежээки четчелээшкн соонда, шериглер аэродромга ажил-даанындан могап турупкан болгаш дораан удуп калганнар. Салым-Чаяан уйгузу келбес боорга, Ленинчи комнатага адазынче чагаа бижип алган. Чүглө дооскаш, почта хааржаанче суп чыдырда, дүвүрээзин медээзи кыпсынчыдыр алгыра берген. Шериглер шалыпкын кеттингеш, СКС-терин (бооларын) эгиннепкеш, аэродромга келгеш, дужаал езугаар дер-херекселдерин ужар-хемелерге чүдүрүп турда, дүнекиннү үш шак апарган. Оон дораан полк агаарже көдүрлүп үнүпкен.

Полк ийи шак хире ужуткаш, Афганистанның девискээринге кээп хонупкан. Бүгү чүкүтү дүжүргөн соонда, полк командири полковник Зайцев кол сорулганы кыска болгаш допчу тайылбырлаан: «Афганистан дээрзе Совет Эвилелинч мурнуу кызыгаары республика-дыр. Чону бо хүннерде өлүм-чидим болгаш ханчин аразында чурттап турар. Афган чазак совет улустун дайынчы дуза дилзэн. Ону күүседир бистин интернационалчы хүлээлгевис боор. Бөгүндөн эгелээш, интернационалчылар бис деп бодап алыр. Херек апарза, акы-дунма афган чон дээш амы-тынын берип боор. Ол дугайын Совет чазак, коммунисттиг партия кажан-даа утпас. Афган черден чаңгыс эвес маадырлар үнүп турар деп бодап аар. Даарта биске афган чазактың арадай шеринде уждукчулар болгаш техниктиг офицерлер кээп каттыжар. Олар Совет Эвилелинге эртем чедип алган специалисттер-дир. Олар-биле дайынчы байдалга кады хөделир апаар бис». Командир кыска тайылбырын ынчаар дооскан. Шынап-ла, эртенінде үш хыдыкчы самолет уждукчулары, техниктери болгаш механиктери-биле кээп каттышканнар.

Чогум самолеттар, шериглер-даа дайынчы операцияларга киришпес. Дайын шөлүңгө өлгеннерни, балыгланганнарны улуг

Чарынчының чазаг-күзээ-даа сагындырар. Харын-даа ашактын бир эртен шай хайындырып ор-гаш, чугаалаан шүлүү-даа сагышка кирген:

Шала күскээр оът-сиген
оңуп, быжып,
Сарыг бүрү чадыг болуп
тоглап турда,
Сакпак адаан ажындадыр
өйүп кээрге,
Шатта дургаар кезек
хөөрже көрүп алгаш,
Сарынналып, куюмналып
чаңчылым бар.
Сактырымга, кадай ында
чаңгыс кызын
Чассыптышаан, кавайында
кургаглааштын,
Ыргай унуг ааткышта
чайгавышаан,
Ылым чаштын таалалы –
өпей ырын
Ындыналдыр ырлап
орган ышкаш апаар.

Шынап-ла, кырган-авазы-даа, иези-даа ол шаттын баарында мөңгө уйгузун удуп чыдарлар. Ол шүлүктүн бөгүн Салым-Чаяанның сагыжына дээп, ишти-хөңнүн доолдуруп турары чиктиг-даа, сезинчиг-даа. Кевин-херекчок чүүлдерге мунгарап, мунчулар кижиги Салым-Чаяан эвес-ле болгай. Кырган-адазының чагыгы база бар: «Сагыштан араары, сүзүктен экирип, хей чүвө бодап чораан херээ чок».

Элзэн болганда, Салым-Чаяан дагын шаттар уунче көрүптерге, ам ында каш өшкү кадарган элчигенниг афган тараачын көстүп чораан. «Бо кончуг шуравилер (совет шериглерни ынча дээрлер) кижиге-даа боолай бээрне» дээниг, өшкүлерин дүргөн-не баалык ажыр кире берген. Элчигенин кымчылап-ла чорууру ол боор, тыва кижиге таныш эвес шала кургамзык үн соондан дынналып чыдып калган.

Шериг чуртталганың база бир хүнү билдирпейн эрте берген. Оолдар кежээки чем соонда, таакпылаар черже бар чыдырда, хүн даглар артынче ажитталы берген. Оон удаваанда кызыл хаяа, херелдер чуруп каан чүвө

нистан», «Афганистан» деп хары угда алгырчы бергеннер. Гитараның хөөнүн бодунун чогаатканы Афганистан дугайында ырынга кирип алган. Ооң кара очулгазын шупту билер болгаш, кады ырлашканнар. Бо удаада офицерлерден тура, каттыжып келгеннер. Чапкылыктар сугыргып кээр, Чагыр мина чаза тепкен, Өзөр чашка човаг болган Өлүм чурту – Афганистан.

Афганистан, Афганистан
Амгы дайын одаа-дыр сен.
Өзөр назын өйүн көрбээ
Өскүс мени өршээп-ле көр.

Туруг кызаа кашпалындан
Душман дайын боолай бээрзе,
Душтук кыска сөөлгү удаа
Душса кылдыр сагындырар.

Афганистан, Афганистан
Ажык дайын шөлү болдуң.
Ада-иез, чалыы кыска
Ажыг-шүжүг качыгдал сен.

Хары чурттун эрге-ажыын
Камгалаар деп төөредиг дээш
Хайыралдыг чалыы оолдар
Кара бажын салып-ла тур.

Афганистан, Афганистан
Аак-кээк, ыы-сыы сенде долган.
Качыгдалга душканнарның
Карак чажы бүрүн синген.

Салым-Чаяан ырлап доозуптар билек-ле, «чык-дарс-ла» диген. Сактырга, гитаразы-биле кады дээр шаар көдөрө бергеш, черге чыпшыр улдапкан дег болган. Оон соонда ол меделерин ышкыныпкан. Чеже-даа чазак шериги болза, оларның аразында кандыг үзел-дик кижиге чок боор. Хүндүс-ле бир саттыныкчының сээңнеп каан оожум частыр миназы кем чок чалыы оолдарның кадыныга, амы-тынына хора чедиргени ол. Үр-даа болбаанда афганчыларның «Кара Роза» деп адап чаңчыкканы «Ан-12» аэродромдан агаарже көдүрлүп үнүпкен. Бирээзинде ыы-сыы долган балыг оолдар, эскеринде ак-демир хааржактарда өлүг мөчү-сөөктер.

(Уланчылыг).

ТР-ниң «Тываполиграф» ККБ плакаттарны, хуудустарны, буклеттерни өң чок (ак-кара) болгаш өңүг кылдыр кылып бээри-биле бодунуң ачы-дузазын күзелдиглерге санадап турар. Чагыгның өрттөн тус санаар, ол саазының шыгырындан база кылыр хуусаадан, НӨУ-ну (НДС) болгаш транспорт ачы-дузазын барымдаалаанындан хамааржыр

ӨҢ ЧОК ПАРЛААРЫ

		500	1000	3000
A4 оборот чокка 1+0 1+1	солун саазыны	220	270	680
	офсет саазыны	370	470	1280
A4 обороттуг 1+0 1+1	солуннуу офсет	270 420	320 520	830 1430
	солуннуу офсет	420 720	520 920	1340 2540
A3 об.чок 1+0 1+1	солуннуу офсет	520 820	620 1020	1640 2300
	солуннуу офсет	690 1200	880 1720	1610 4130
A2 об.чок 1+0 1+1	солуннуу офсет	1180 1600	1360 2200	2090 4610

ДОЛУ ӨҢҮГ ПАРЛААРЫ

		500	1000	3000
A4 об.чок		3124,72	3280,43	3996,51
A4 об.		5118	5614,3	7293,58
A3 об.чок		3806,13	4179,53	4842,6
A3 об.		5935,97	6774,52	7443,63
A2 об.чок		6667,35	7234,19	8933,19

Адреси: Тыва Республика, Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 1.
Харылзажыр телефоннар: 3-64-71; 3-87-70; 3-89-38.

МАНЫ

Маны - моортайлар аймаанга хамааржыр бичежек араатан амытан.

Даштыкы хевири азырал дииске кончуг дөмей, ынчалза-даа азырал диистен шиша дап болур.

Россия Федерациязының өске регионнарынга көөрдө, бисте, Тыва Республиканың девискээринде, манының ниити саны 1500 чедир турар. Ол бедик хаялрлыг дагларның болгаш аза-октуг, хараганнарлыг ховуларның чурттакчызы. Дүнеки үеде чемиш тып чип аңнаарында ынак болгаш кончуг шимченгир анаар. Колдуунда чир чеми күске-күжүгөн, өрге, тарбаган, тоолай болгаш чодуулар. Май-июнь айларда ол төрүүр. Бир төрүүрде 5-тен 7 чедир оолдарлыг болур. Көвей кезинде 3-5 чедир оолдар. Маныны 1998-1999 чылдарда этем-практиктиг шинчилел ажилдарының база кожууннарда малчыннар болгаш бойдус камгалал инспекторларының киржилгези-биле санааның түннелинде, ол Тыва Республиканың девискээринде колдуунда шупту кожууннарда бар.

Маны - Россия Федерациязының база Тыва Республиканың Кызыл дептеринче кирип турар.

Маныны аңнаарын Россия Федерациязының бүгү девискээринде болгаш Тыва Республиканың девискээринде бүрүнү-биле хораан. Чүге дээрге, сөөлгү үеде чонувустуң бойдуска, ховар дээн дирик амытаннарга кам-хайыра чок апарганындан манының чурттап турар девискээринге камгалал, оожургал тургузуп бээри-биле, ук чараш амытанны онза

камгалалче кириген ужуру ында.

Амгы үеде кижиниң чорудуп турары ажил-агыйының бойдуска багай салдарындан, төтөглекчи аңнаашкынның түннелинде, манының саны эвээжелп турар.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң республикада, араатан аңнар талазы-биле эртем-шинчилел ажилы кончуг кудуку деңгелде бооп турар болгаш ол талазы-биле шыырак эртемден специалистер чок бооп турар. Кажан маныны шөлээ-чөпшээрел чок туткан азы өлүргөн таварылгада, төтөглекчилерге күш-ажыл төлевериниң 25 кудуку хемчээли чедир торгоал анаар. А бир эвес онза камгалалдыг девискээрлерге өлүргөн таварылгада, 1 баш дээш-ле, күш-ажыл төлевериниң 75 кудуку хемчээли чедир торгоал анаар. Чүге дизе торгоалы 1 баш дээш-ле, күш-ажыл төлевериниң 3 дакпыр кудуку хемчээлинге чедир когарал улгады бээр. Когарал чедиринендэн аңгыда торгоал база анаар анаар. Ынчал кээрде бөдүүн хамаатыларга 1 баш дээш-ле, күш-ажыл төлевериниң 15-20 кудуку хемчээли чедир торгоал анаар. Ортумаа-биле бөдүүн хамаатыларга 1 баш дээш когарал болгаш торгоалдың хемчээли 4500 рубль чедир бээр. Күрүнеде харысалгалыг ажилда ажилдап турар хамаатыларга 1 баш дээш-ле, күш-ажыл төлевериниң 150-200 кудуку хемчээли чедир торгоал анаар. Ниити торгоал болгаш когаралдың хемчээли 1 баш дээш-ле, 22500 рубль болур.

Бир эвес, бир организацияның чөптүг эвес чөпшээрели-биле өлүргөн таварылгада, ол организацияга удур 1 баш дээш-ле, 3 муңдан 5 муң чедир торгоал анаар. Ниити торгоал болгаш когаралдың хемчээли 1 баш дээш-ле, 302500-тен 502500 рубль болур. Амгы үеде күш-ажыл төлевериниң кудуку хемчээли 1100 рубль, торгоал болгаш когаралга хамаарыштыр 100 рубльге өйлеп каан.

Ынчангаш чонувуска дыңнадып, чагып каарывыс болза, Кызыл дептерге кирген ховар дирик амытан-нарывыска, өзүп көвүдээринге эптиг байдалды тургузуп берип, оларны карак огу дег камгалаар үези келген болгаш келир үениң биче салгалыга бүдүн-бүрүн арттырып бээри - бистиң ыдыктыг хүлээлгес. Оон башка, ам бир 10-20 чыл эрткен соонда, каас-чараш бойдузавус, хемнер-хөлдерилис, балык-байлачывыс, чараш дээн ховар аңнарывыс хоозуралга турар болза, кончуг багай. Ону болдурбас дээш боттарывыстың шудургу ажилдарывыстан, камгалал ажилын үре-түннелдиг чорударывыстан кончуг хамааржыр болгаш ол хамааты кижн бүрүзүнүн ыдыктыг хүлээлгези.

Уран-оол ДОНГАК,

Бойдус ажыглалыңга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның ТР-де эргелелиниң күрүне инспектору.

Авторниң чоруткан чуруу.

Делегейниң каайлы ажилдакчызының хүнү

УЛАМ КАЛБАРАР, ХӨГЖҮҮР

Россия Федерациязының каайлы ажилдакчылары боттарының даштыкы чурттарда коллегалары-биле кады Делегейниң каайлы ажилдакчызының хүнүн дүүн, январь 26-да, демдегеп эрттирген.

1953 чылдың январь 26-да каайлы албанының кады ажилда-ажылгазынын чөвүлелин тургускан, амгы үеде ону делегейниң каайлы организациязы деп адаар. Бо хүннү делегейниң Каайлы ажилдакчызының хүнү кылдыр доктааткан, ону 1983 чылдан бээр байырлап турар.

Амгы үеде делегейниң каайлы организациязы 170 чуртту каттыштырып турар, ында бүгү делегейниң 800 муң хире каайлы ажилдакчызы хаара туттунган. Россия Федерациязының каайлы организациязы делегейде эң улуг, ажил-чорудулгазы шапкыны-биле сайзырап ораттунган организацияларның бирээзи болур.

Делегейниң каайлы стандарттарының негелделеринге дүүштүр Россияда каайлы хоолжудулгаларыга өскерилгелер болуп турар. Ынчангаш Каайлы кодексин, оң соонда кодекстин чаа редакциязын хүлээп алган. 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп, чүктүң каайлы декларациязының планказын кириген. Ону Европаның чурттарында чаңгыс аай ажыллап турар болу берген. Мын-

чалдыр Россияның каайлызы чоорту делегейниң ажил-агыйы болгаш делегей эрге-хоойлулары-биле каттыжып турар. Ол моон соңгаар улам хөгжүүр, ооң ачызы-биле делегейниң чурттарының кады ажилдакчылар калбарар, харылзаалары экижири.

Тываның каайлызы 2006 чылда эки түннелдерни чедип алган, бүгү көргүзүглөр өзүлделик болган. Садыг адырларының аразында саарылга 5 хуу улгаткан. Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкенинин дугайында 84 черекти болгаш 5 кеземче херезэн оттурган, 171,9 муң рубль түннүг торгоалды онааган, 137,1 муң рубльдин бараанын хавырган болгаш өске-даа чугула ажил-херекти чыл дургузунда кылып чоруткан.

Тываның каайлызының моон соңгаар хөгжүлдээринин бурун-гаар базымы улуг. Дыка хөй чаа инвестиция төлевилелдерин ажилдап кылып турар, ооң иштинде улуг хемчээлдин база бар. Оларны удавас амыдыралга боттандырып эгелээр, ол республиканың садыг саарылгазын экижидеринге улуг салдарны чедирер.

Бистиң корр.

Онза байдалдар агентилелиниң дыңнады

ОВААРЫМЧА ЧОКТУҢ УРЖУУ

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң дыңнадыны езугаар алырга, 2007 чылдың январь 15-тен 21-ге чедир республиканың девискээринге 14 өрт бүрүткөттүгөн. Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, өрттерниң чедирген материалдыг когаралы 220,4 муң рубль болуп турар. Өрт үезинде бир кижн амы-тынындан чарылган, кемдээр чок.

Бо үениң дургузунда чурт-талга бажыңнарынга 11, бүдүрүлгө черлеринге 2, транспортка 1 өрт болган.

Өрттерниң өөскүп үнген чылдагааннарын тодарадып көөрге, от-биле оваарымчалыг эвес чоруктан, суугуларны шын эвес кылганындан, ажыглаанындан, электри дерилгелерин дүрүм езугаар тургуспаанындан болуп турар.

2007 чылдың январь 20-де

Кызыл хоорайның Шевченко кудумчузунун 112 дугаар бажыңның №1 квартиразынга өрт болган. Хуу бажыңның ханалары, шалазы, диван өрттенген. Бажыңның хериминин иштинге 1976 чылда төртүтүнген хамааты Виталий Шавровтуң өлүг мөчүзү тывылган, ооң амы-тынындан чарылган чылдагаан — угарлыг газтан хораналган деп тодараткан. Өрттүн чедирген материалдыг когаралын санап турар.

Культура амыдыралы

ЫРААЖЫЛАР ААЛДАП ЧОРААН

Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңында септелге ажилдары чоруп эгелээни-биле холбаштыр ооң ажилдакчыларын төлевер чок шөлээже үндүргөн.

Хостуг үезин ажыллап, ында «Ырлажылы» бөлүктүң ыраажылары Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарже гастрольдарны организастан болгаш эвээш-биче-даа бол, орулганы кирип алган. Оон аңгыда культура ажилдакчылары коллегалары-биле ужуражып, ажил-агыйжы дуржулга солчур аргалыг болганнар. Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының директору Екатерина Хертек мындыг хе-

вирлиг гастрольдарны коллектив-биле моон сонгаар-даа уламчылар сорулгалыг.

А Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурга январь 21-де 18-тен 30 хар иштинде назылыг аныяктар ортузунга эстрада ырларының мөөрейи болуп эрткен. Ооң колла сорулгазы — аныяктар ортузунга тыва ырларны непередири, чаа салым-чаянныг ыраажыларны илередири.

Бистиң корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агыл, үлетпур килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8325. Чагыг 9.

ШЫН

e-mail: shyn@tyva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыллаар.